

ГРАМАТИЧЕСКИ ФОРМАЛИЗМИ В ПОМОЩ НА ГРАМАТИКОГРАФИЯТА

ПЕТЯ БЪРКАЛОВА

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

barka@uni-plovdiv.bg

Научното съобщение представя част от резултатите на по-широко изследване, посветено на пътя на граматическото знание от античните гръко-византийски граматически трактати през източноправославния славянски свят до българската възрожденска граматическа традиция. Фокусът е по-специално върху синтактичния елемент на граматическото описание. Приложен е формален запис на разделите за изречението в граматиките на Аврам Мразович, Юрий Венелин и Иван Богоров, за да се сравни „изкуството и занаятът на писане на граматика“. Граматическите формализми се оказват надежден инструмент в аналитичните процедури при филогенетичното проучване на българската синтактична традиция, както и в конфигурационния анализ на изречението, който се разделя с практиката на „въпросите“ и се вглежда във фундаменталното свойство „синтактична функция“ през призмата на съвременната граматика.

Ключови думи: българска синтактична традиция, граматикография, граматически формализми

GRAMMATICAL FORMALISMS IN AID OF GRAMMATICOGRAPHY

PETYA BARKALOVA

UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI

barka@uni-plovdiv.bg

This paper presents some of the results of a larger study dedicated to the path of grammatical knowledge from the ancient Greek-Byzantine grammatical treatises to the Eastern Orthodox Slavic world, to the Bulgarian grammatical tradition from the National Revival period. The focus is on the syntactic element of the grammatical description. A formal notation of the sentence sections in the grammars of Avram Mrazović, Yuriy Venelin and Ivan Bogorov is enclosed to the end of comparing the “art and craft of writing grammars”. Grammatical formalisms have proved to be a reliable tool in the analytical procedures in the phylogenetic study of the Bulgarian syntactic tradition, as well as in the configurational analysis of the sentence, which departs from the practice of asking “questions” and looks into the fundamental property of “syntactic function” through the prism of modern grammar.

Keywords: Bulgarian syntactic tradition, grammaticography, grammatical formalisms

Въведение

Граматикографията е рядък, недобре утвърден клон на лингвистиката, чийто предмет е „изкуството и занаятът на писане на граматика“ (Mosel 2006). Историята на граматическото писане и типологията на граматиките се срещат рядко като теми в специфични лингвистични изследвания.

Настоящата статия представя част от резултатите на по-обширно изследване върху филогенезиса на днешната българска синтактична традиция заедно с пътя на граматическото знание от античните гръко-византийски граматически трактати през източноправославния славянски свят (*Slavia Orthodoxa*) до църковнославянските граматика на Лаврентий Зизаний (1596), Мелетий Смотрицки (1618–1619) и Аврам Мразович (1794), за които е общоприето да се смята, че влияят върху българската възрожденска граматическа традиция. Характерът на граматическото писане не е бил предмет на специално проучване като „правене“ на граматика. Фокусът тук е насочен по-специално върху синтактичния елемент на граматическото описание, за който се знае, че е „черна дупка“¹ в гръко-византийската граматическа традиция (Swiggers, Wouters 2003), че не присъства експлицитно в средновековните преписи на разпространения в *Slavia Orthodoxa* трактат „За осемте части на речта“, а в църковнославянските граматика е сведен до известните изисквания (*regimen*) на една или друга част на речта (Бъркалова/Barkalova 2020). Синтактичният елемент отсъства експлицитно (не е видим в граматикографията) и в „Българска граматика“ на Неофит Рилски (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835 [1984]). Представен е цялостен формален запис на раздела за изречението в граматиката на Аврам Мразович (Мразович/Mrazovich 1821, Мразович/Mrazovich 1840) като отправна точка за успоредяване на синтактичните описания в следходни граматика.

Основните граматикографски модели

В общата световна традиция на граматически описания на езиците ясно се открояват два граматикографски модела:

- възходящ модел: фонология > морфология > синтаксис;
- низходящ модел: синтаксис (изречения > клаузи > фрази) > морфология (флексия > деривация) > фонология.

Възходящият модел възниква в античните граматика на гръцкия и латинския език и е утвърден най-вече чрез многотомното съчинение на Присциан „*Priscianus Caesariensis Institutiones grammaticae*“, ок. 530 г. Той е предимно графо-фонетичен и морфологичен, затова синтактичният елемент е по-късна (по-млада) материя в граматиките, съставени с тази граматикография. Низходящият модел е по-нов, утвърден в т.нар. въпросник на *Lingua* или въпросник на Комри и Смит за *Lingua* (*Descriptive Studies Questionnaire*)², който е своеобразна инструкция как да се пишат граматика, вкл. на изчезващи или застрашени езици по света, започвайки с най-честотните и базови конструкции в човешкия език.

Църковнославянските граматически модели и описанието на синтаксиса на българския език

В българистичните изследвания е прието, че ранната възрожденска граматическа мисъл през първите десетилетия на XIX в. у нас се развива под въздействието на църковнославянската традиция (Русинов/Rusinov 2000: 11). В полето на синтаксиса това твърдение не е получило подобаваща верификация. Парадоксът е в това, че „се развива“ не може да бъде приложено към синтактичното мислене, защото църковнославянските граматикали съдържат синтетичното свойство на системата, а новобългарският синтаксис е вече „прероден“ в аналитичен, казано с думите на Юрий Венелин. Факт е също, че ранната ни граматическа теория и практика са изцяло графо-фонетични и морфологични. Затова ще проведем наблюдения над граматикографските показатели (синтактични раздели, експлицитен синтаксис) и ще проследим по-значимите зависимости от образци от предходна филологическа традиция. Нашите възрожденци, чиито граматически концепции за синтаксиса се изграждат в напрегнат избор между описанията на църковнославянския и на гръцкия език – двата езика тип „идеал за следване“ („сестри на една майка“), работят чрез селективни нагласи, различни от тези в разделите по морфология, осъзнавайки типологичното и генетично различие на своя „единоплеменен и природен“ език (в говорима и в книжовна форма). Той именно, неговото познаване, подсказва на граматиките да не се подмамват от „прякото следване на образци и на механичното повтаряне на теоретични постановки и описания“, що се отнася до синтактичната част (Маринова/Marinova 2013: 38). За граматическото описание на синтаксиса по-важно се оказва оттласкването от църковнославянския граматически модел. Затова вместо формулировката за „въздействието“ на църковнославянския език по-подходяща в полето на синтаксиса се оказва идеята за избор и селекция.

На фона на забелязаната обща предпазливост и въздържане от посочване на конкретни граматически извори (в малкото по-нови изследвания на възрожденските граматикали в българската, гръцката и сръбската традиция) намираме свежи идеи и нови решения в частта за синтактичното наследство, дадени през призмата на съвременната българска елинистика и латинистика. Особен принос към проучването на синтактичната традиция на Балканите прави Е. Маринова, в чието ползрение влиза не само трактовката на частите на речта, но и на учението за граматическите фигури като елемент на „образния“ синтаксис и риторическо наследство, свързано с Тривиума (Вълчев/Valchev 2008, Маринова/Marinova 2013).³ Авторката наблюдава ясните следи от гръцката теория за фигурите в синтактичния компонент на църковнославянската граматика на Мелетий Смотрицки, съгласявайки се с Б. Вълчев, че „... гръцката филологическа традиция е разпита и може да бъде отчетена главно на нивото на практическото преподаване и овладяване на гръцкия език“⁴ (Вълчев/Valchev 2008): 57–58).

Тези констатации са важни за нашето изследване не защото обезкуражават тъсенията ни с предупреждението, че едва ли ще открием граматиката модел, тоест „един-единен модел in toto за концепцията, структурата, броя на разделите и терминологията на която и да било възрожденска граматика“ (Маринова/Marinova 2013: 39). Ключовото в тях е разбирането за природата на възрожденските граматически съчинения като клъстери от компилации (в термините на Маринова „компилативни трудове, черпещи от други компилации“). За подчертаване на тази клъстеризация ще си послужим с Борхесовото понятие, макар и метафорично, „градина с разклоняващи се пътеки“ – движенията на знанието оставят следи за разклоняване във времето, а не в пространството. Не може да не подчертаем също, че занимаващите се с граматическа традиция използват за този феномен обезкуражаващата метафора „пустиня“⁵. Разчитането на свързаностите е равно на разплитане и „развъзляне“ на експлицитни и имплицитни антични и средновековни традиции независимо дали идват от Изток, от Запад⁶, или от Юг. Малцина са изследователите, които са успели да вникнат в същността на лабиринта от разклоняващи се граматически традиции и успяват да ни приведат надеждно през хода на граматическото знание.

За нашето изследване е важно да отбележим, че Граматиката на Мелетий Смотрицки⁷ „Граматика словенская правильное синтагма (1618–1619)“ се е считала за основно и авторитетно граматическо ръководство, съставено „по образцамъ греческимъ и латинскимъ“ (Ягич/Yagich 1910: 28). Наричат я „епоха в историята на руската и украинската култура“ (Дылевский/Dylevskii 1958: 461), „перлата на старото езиковедие“ (Нимчук/Nimchuk 1979: 1). Тя съдържа четири части: ортография, етимология, синтаксис и прозодия. Посветена е на „учителям школ“. В граматикографията на граматиката В. Ягич отбелязва заменянето на една от осемте части на речта, свойствена на гръцкия език (а и на българските говори) – члена, наричан в средновековните ръкописи „различие“ (и тълкуван именно като част на речта), с частта междуметие, според него – по латински образец на *interiectio*. Макар че гръцкото влияние е „видно на каждом шагу“⁸, проблемите на селекцията „удрят“ члена, за който и Ягич, както и граматикът Мелетий Смотрицки, нямат заложен „граматическа генетика“. Те смятат тази „част на речта“ за единствено гръцка, и „славенскому языку не свойственна“⁹ (Ягич/Yagich 1910: 28). Обръщаме внимание на този факт (работно го наричаме „генетика и селекция на члена“), защото самото правило за пълния член и неговата употреба оказват и до днес въздействие върху синтактичната нормативна традиция и са свързани със синтактично знание, по-точно с разбирането за инкорпорирането на членната морфема в подложната именна фраза, но имат връзка и със *Закона на Вакернагел* и движението на клитиките в първа позиция след члена (вж. правилото за инкорпорирането на членната морфема в Пенчев/Penchev 1984). Приемането и изгонването на члена от българските граматичности е четивен знак за

природата на езика, заложен в граматическата им доктрина, защото падежните граматика след Смотрички не допускат „различие“.¹⁰ Тази драма на „генетиката и селекцията на члена“ най-силно е разтърсила Неофит Рилски при съставянето на първата граматика на новобългарски език – неговата „Българска граматика сега първо сочинена“ от 1835 г. Но както знаем, синтаксисът е „черна дупка“ и в първата българска граматика, сякаш в потвърждение на закона, че онтогенезисът (на нашата нова граматическа традиция) е повторение на филогенезиса (на граматическото знание в европейския свят).

Темата за синтактичното описание в граматиката на Мелетий Смотрички е обект на друго изследване, затова тук няма да я развиваме пространно, за да се насочим към другата църковнославянска граматика, по-близка до практиката на нашите възрожденски граматичници. Близко 175 години след „Грамматика словенская правильное синтагма“ на Мелетий Смотрички се появява нейна преработка от Аврам Мразович¹¹, който издава две книги като самостоятелни „разклонения“ на клъстера от граматически традиции: „Руководство к славенстей грамматике“ публикувана през 1794 г. във Виена, и „Руководство к славенскому красноречию во употребление любителей славянского языка“, публикувано в Будин през 1821 г.¹² Ръководството по граматика (в обем 187 стр.) съдържа Предисловие, Оглавление (съдържание) и пет части.

В предисловието е изяснена отговорността на автора да управлява поверените му народни училища и желанието да включи в учебния план програма за изучаване на „Славянска граматика“, както и да избере образец („лучшая техъ избрати“) за граматика или граматическо ръководство. По обем и съдържание търсената граматика трябва да е „удобоупотребителна“ (неголяма по „пространности“ и „содержимыхъ в нихъ правилъ“), да представлява „порядочное наставление“, за да могат децата да изучат граматиката за една година („еже бы дети вся в немъ содержимая во единомъ годе окончатъ“). Научната цел е да се запознаят учениците с основите и свойствата на собствения език, което ще ги води при изучаването на други „благопотребни“ знания, за гражданското общество на Нови Сад („въ содружестве гражданскомъ благопотребныхъ“). На тези нужди Аврам Мразович отговаря сам със своето „малое дело сие“ – съставянето на самото ръководство (Мразович/Mrazovich 1840).

Преди да пристъпим към прочита на синтактичния раздел на ръководството, тук ще опишем частите заедно с дефинициите на съответните науки за езика, в които откриваме синтактични понятия или имплицитен синтаксис:

1. Ортоепия или правоглаголане („наука наставляющая писмена познати, и право произношати, тая *въ слоги совокупляти* и оттуду произходящая *речения* правилно читати“, курсивът мой, П.Б.);

2. Прозодия или гласоударение („наука учащая коемуждо произношаемому *слогу* подобающий *глас воздати*“, курсивът мой, ПБ);
3. За ортографията или правописанието;
4. За етимологията или художнословието („наука обучающая *речения правилно производит* и скланяти“, курсивът мой, П.Б.).
5. За синтаксиса или съчинението (вж. по-долу коментара на целия раздел).

По отношение на първоизточника – Мелетиевата „Синтагма“, тук е въведена главата „Ортоепия или правоглаголане“, отпаднала е главата за фонетичните промени, както и главата за образния синтаксис в раздела за синтаксиса.

Терминът „совокупляти“ се среща в средновековните преписи на граматическия трактат „За осемте части на речта“, главно при дефинирането на глагола, който „въкупе“/„купно“ със съществителното участва в синтактичното „първо сплитане“ между съществителното и глагола. В това ръководство го откриваме като термин за синтагматика на сричките в рамките на думите („речения“). Прозодичната част не въвежда термин за интонационната модулация на изречението, която изнася речта отвътре навън („глас воздати“), а съвсем накратко (на три страници) въвежда четири правила за поставяне на ударенията в едносрични и многосрични думи. Забелязва се имплицитен синтаксис в правилата, които днес бихме нарекли правила за клитиките към акцентогенната дума (*спаси ма, дадите ми*), които обхващат кратки местоименни форми, предлози, отрицателните частици, въпросителната частица (*на землю, ни ли боишся Бога*) (Мразович/Mrazovich 1840: 14).

В раздела за етимологията, традиционния наследник на средновековния граматически тактат „За осемте части на речта“, встъпителната част съдържа различна от поместената в съдържанието дефиниция („изяснение“) за тази част на граматиката. Тя е ключ към разбирането на философията на езика: „Етимология есть наука учащая различия речений познати, тая едино от другаго право разлучати, и коеждо части своей *съ рассууждениемъ относити*“ (Мразович/Mrazovich 1840: 47, курсивът мой, П.Б.). Тази връзка между език и мислене също приемаме за имплицитен синтаксис, който не откриваме в синтактичния раздел. По отношение на традицията дефиницията за глагола дава четивни следи към средновековните компилации чрез термина „купно“ („въкупе“), отнесен към връзката между лице и време в самата (флективна) глаголна форма, които също са имплицитен синтаксис: „Глагол есть часть скланяемая, яже *состояние како-ваго лица или вещи купно с временемъ показываетъ*, яко: *Азь есмь, Онъ почиваетъ, Мы пишемъ*“ (Мразович/Mrazovich 1840: 96, курсивът мой, П.Б.). Частите на речта са 8: склоняеми (имена, местоимения, глагол, причастия) и несклоняеми (наречия, предлози, съюзи, междуметия), идентич-

ни с класификацията на Мелетий Смотрицки, което е видно от включването на междуметието вместо различieto, както е в по-ранните трактати (вж. Ягич/Yagich 1910). Мразович потвърждава скъсването на традицията за интерпретирането на „различieto“ (члена) като една от осемте части на речта, както е в средновековните преписи и компилации на осмочастието.

Ръководството е тип *regimen* – система, основана на правила и инструкции за правилно говорене и писане, въведена с дефиниция за самата славянска граматика: „Славянская грамматика есть наука учащая славенски добре глаголати и право писати“ (Мразович/Mrazovich 1840: 1).

Разделът „За синтаксиса или съчинението“ (обемът е 30 стр.: 157–187) в „Руководство к славенстей грамматике“ на Аврам Мразович не е бил предмет на особено внимание в досегашните изследвания. В мащабното изследване на Б. Вълчев „Възрожденските граматиките на българския език“ се съдържа само следното наблюдение над раздела за синтаксис: „В двете глави са разгледани последователно и доста подробно с помощта на много примери употребите на отделните падежни форми при склоняемите части на речта и различните комбинации, които се наблюдават при несклоняемите части на речта“ (Вълчев/Valchev 2008): 65).¹³

Тук ще разширим погледа върху структурата и съдържанието на Част V. „За синтаксиса или съчинението“ и ще насочим вниманието не толкова към прякото следване на образци (и механичното повтаряне на теоретични постановки и описания), а към това как авторът отговаря на своите изисквания по отношение на синтаксиса, което дава представа за структурата на урока по синтаксис. Разделът има уводна част „Вступление“, която съдържа две точки:

А. Изяснение (или дефиниция):

„Синтаксис или сочинение учит не точию речения, но и целая слова право, чиновно и свойству языка сходно связивати“ (Мразович/Mrazovich 1840: 157).

Забележка: Придържаме се към две версии на новобългарска адаптация на това определение: 1. *Синтаксисът или съчинението учи как правилно, чинно и според свойството на езика да се свързват не само (из)реченията, но и самите думи*.¹⁴ 2. *Синтаксисът или съединяването на думите учи как правилно, според правилата и своеобразието на езика, те (думите) да се свързват заедно не само в изречения, но и в цели книги (съчинения, речи)*.¹⁵

Б. Разделение Сочинения. Сочинения подобае правила:

1. За скланяемья части слова. Зде предлагается.

- а. Сочинение именъ.
- б. Сочинение местоимения.
- в. Сочинение глагола.

г. Сочинене причастия.

2. За нескланяема части слова. Зде предлагається.

а. Сочинение наречий.

б. Сочинение предлогов.

в. Сочинение союзов.

г. Сочинение междометия (Мразович/Mrazovich 1840: 157).

Основните синтактични термини, с които се въвеждат правилата за съчетаване, са „стицаются“ и „согласуются“, като първият е синоним на подреждане (конституентно подреждане днес), а вторият има по-голям обхват и може да се приеме като синоним на „граматическа оформеност“, напр. „Когда существительная имена едину и тую же вещь показующая *стицаются*, в падежи всегда *согласуются*: Богъ Отець Сотворител. / Когато се съчетават съществителни имена, обозначаващи един и същ предмет, те винаги се съгласуват по падеж: Бог Отец Създател (Мразович/Mrazovich 1840: 153, бел. моя, П.Б.). Синоними на „стицаются“ са: „припрягаются“, „сопрягаются“, „сочиняются“, „полагаются“. Имената и глаголите „взискают“ и „приемлют“ падежи.

Синтаксисът на имената в ръководството е изцяло падежен синтаксис, поднесен дескриптивно под формата на предписания за спазване на падежните норми на езика. Инструмент на граматическата инструкция са и въпросите с ролята на идентификатори на падежни значения. Въпреки доктрината на осмочастието („За осемте части на речта“), в синтактичния раздел за имената са включени подразделите „О сочинении прилагательныхъ именъ“ (161) и „О сочинении числительныхъ именъ“ (164), които са описани под родовото понятие „имена“. Синтаксисът на глаголите е валентен и изведен за два основни класа глаголи: лични (167–174) и безлични (174–190).

Граматическият формализъм – разчитане на синтактичното съдържание

В подкрепа представяме част от формалните записи, които използваме в аналитичната процедура за екстрахиране на синтаксис от синтактичната част на граматиките, за да извлечем данни за основните съчетателни правила, които граматиката описва и/или предписва. Формалните записи подпомагат доказателствената част на граматикографската процедура. Необходимо е методологическото уточнение, че при Аврам Мразович не става въпрос за „реч“, чийто продукт са цялостно построени изречения на базата на предикативен акт, граматическа оформеност, интонационна оформеност и които носят „изказ“ на съдържания. Не можем да кажем, че в наблюдавания синтаксис са задействани фундаменталните функционални свойства на думите в изречението (подлог, сказуемо, допълнение...), затова по-правилно би било да виждаме синтаксис на „класове думи“, докол-

кото инструкциите са предимно за отношения вътре в словосъчетанието и по-малко за изграждане на изречения, за изреченски свойства или структурно разгръщане на просто и сложно изречение.

Глава первая. О сочиненіи скланяемыхъ частей слова.

Первый §. О сочиненіи именъ. А. О сочиненіи именъ существительныхъ (Мразович/Мразович 1821: 158–161).

N N_{Nom} – съ падежемъ именителнымъ

NNN_{Nom}: *Богъ Отець Сотворител*

A = N/Pro = N/Adv = N (субстантивации): *страшная совершаются, несть мое дати, ино есть вчера*

N N_{Gen} – съ падежемъ родителнымъ

NNGen: *духъ премудрости*, NNPGen: *мужъ добраго сердца, множество рабъ*

NN_{Dat/Gen}: (вместо родителнаго дателень) *Боже силамъ*

Q [когда]: NN *настоящаго дне*

Q [откуда]: p NP Gen: *приде от Назарета; съ горъ Араратскихъ*

N N_{Acc} – съ падежемъ винителнымъ

Q [доколе]: (VpN) QuN_{Acc}: *превести в градъ три дни*

Q [камо/откуда]: (V) p N_{Acc}: *отшель во Виенну; възиде на гору*

N N_{Instr} – съ падежемъ творителнымъ

N Insrt N: *именемъ Петръ; званиемъ учитель*

Q [куда]: NN_{Instr}: *плыль Дунаемъ*

N N_{Loc} – съ падежемъ сказателнымъ

Q [где]: p N_{Loc}: *на Дунаи; (родился) во Унгарши*

Пълният формален запис на граматикографската картина в ръководството на Аврам Мразович може да бъде предмет на самостоятелно изследване, затова тук ще представим систематизацията само на разделите за имената и глаголите.

В синтаксиса на имената са описани следните съчетания:

AN/NA: *любезен Богу, достоинъ мзды, подобен отцу; високъ петдесети лактей; другъ известен, теломъ велий, малъ умомя, любовь моя,*

QN: *единъ Богъ, два человека, двое ихъ, пятеро разбойниковъ*

NN: *духъ разума, половина полка, множество рабы, любителъ языка, достоинъ мзды, исполниъ благодати*

*NpN: този тип съчетания отсъстват

ApN: *горекъ во вкушение*

Установен е съгласувателен механизъм („в числе, роде и падежи“) при пълните форми на местоименията, числителните и съществителните. За

клитичните местоимения в приименна позиция са посочени падежните рекции: *отець ми, твою ти бльгодать*.

Описани са съгласувателните механизми при еднородни съчинително свързани съществителни: „Братъ, сестра и чадо любезни ми суть“ (Мразович/Mrazovich 1821: 162). Осъзнати са съюзното и безсъюзното свързване при имената („союзами или безъ союзъ“, Мразович/Mrazovich 1821: 167): *креплейший неже левъ, Отець мой и мати моя оставиша мя*.

Третый §. О сочиненіи глагола. А. О сочиненіи глаголовъ личнихъ (Мразович/Mrazovich 1821: 167–174). Б. О сочиненіи глаголовъ безличныхъ (Мразович/Mrazovich 1821: 174–177).

Имената се свързват („сочиняются“) с личния глагол.

N_{Nom}V – въ падежи именителномъ

N_{Nom}V: *Павель благовѣствуетъ*.

Битийният глагол съм („существителен“) също е отнесен към тази група:

N_{Nom}copN_{Nom}: *Богъ есть творецъ небу и земли*.

VN_{Gen} – въ падежи родителномъ

VN_{Gen}: *боюся смерти, лишаюся родителей*

VN_{Gen}/Acc: *сердца раздраженнаго не перевозмути*

При негиран личен глагол именителен се заменя с родителен: „Глаголи винителному сочинаеміи претворяют той въ родителенъ“ (Мразович/ Mrazovich 1821: 168).

VNDat – въ падежи дателномъ

VN_{Dat}: *работайте Господеви*

VN_{Acc} – въ падежи винителномъ

VN_{Acc}: *Чти Отца твоего*

В списък са изброени девет лексикални класа глаголи със същата рекция: упражнение телеснее (*веду, мучу*), нравовъ изявление (*люблю, милую*), наказание (*наказую, увещавая*), славу и честь (*славлю, почитаю*), разумъ (*разумею, знаю*), притежание (*имамъ, стажу, притежу, ловлю, держу, храню, спасаю, обратая, побеждаю, получаю, прибавляю, купую, продаю, меняю, щадю*), лестъ (*прелщаю, притворяю*), художество (*ишию, секу, врачую, числю, мерю, пишу*), произведение и кормление (*раждаю, воспитаяю*) (Мразович/Mrazovich 1821: 169–170).

VN_{Acc/Gen}: *Сподоби насъ царствія небеснаго*

(Безпредложни родително-винителни имена)

VpN_{Acc/Gen}: *Спаси мя от всякія беды*

(Предложни родително-винителни имена)

VN_{Voc} – въ падежи звателномъ

VNVoc: *Горе вамъ, Фарсісеи*

VN_{Instr} – въ падежи творителномъ

VN_{Instr}: *Словомъ Господнимъ небеса утвердишася, Возгнушася душа моя неправдами, Воския земля жабами.*

VN_{Loc} – въ падежи стазателномъ

VpN_{Loc}: *На тридесети сребренницехъ, и на лобзаниі лстивомъ предаде Юда Христа*

Непреходните глаголи са безпадежни: „самостоятелно безъ последующаго падежа полагаются: яко: *Азь уснухъ и спяхъ...*“ (Мразович/Mrazovich 1821: 173).

Двойките глаголи в съчетание VV_{Inf} изискват единият да бъде в инфинитив („наклонение неопределенное“): „когда два глагола различного знаменования стичаются, тогда единъ отъ нихъ приходитъ въ неопределенное, яко: *Дадите ми ясти, не смею глаголати*“ (Мразович/Mrazovich 1821: 173). Инфинитив изискват и някои прилагателни AV_{Inf}: *силень глаголати.*

За граматическото описание на Аврам Мразович, който свежда управлението на глаголите до синтактично свойство на езика, не може да се очаква, че ще подпомогне разрешаването на глаголната проблематика в синтаксиса в новобългарското изречение. Този факт е добре осмислен почти по същото време от големия познавач на българския език Юрий Венелин: „Изискванията на глаголите не можех да призная за *езиков обрат*, тъй като, ако глагольт изисква родителен падеж, в съчетание само с него той не представлява изречение, а следователно и обрат“ (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 46). Падежният синтаксис не дава „гледка“ към механизмите на цялото изречение: „В съответствие с това положение аз не се рашавах да наричам такова изискване на определен падеж от страна на глагола (Regimen verborum) *словонареждане* или *синтаксис* (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 46).

Синтаксисът на безличните глаголи при Аврам Мразович е кратка част от една страница (стр. 174), която представлява списъци от безлични глаголи и падежните им обкръжения, без ясна систематизация: *воздожди, возблесне* (рго_{ex}V:), *спи ми се сладце* (рго_{ex}V_{refl}се + O_{Dat}), *студно естъ, лишнее естъ, можно естъ* (рго_{ex} {-o/-e} e).

Особен интерес заслужава вмъкнатата след безличните глаголи кратка част „О чине глаголовъ съ прочими частми слова въ совершенныхъ членахъ наблюдаемомъ“, в която се представят завършени сложни изречения и се коментират отношенията, отново през падежната инструкция. Така подчинените определителни изречения намират място в ръководството като глаголи в позиция след именителен: N_{Nom}(V)V: *Отець, иже либитъ сина своего, наказуеть его* (Мразович/Mrazovich 1821: 175). Представени са и съюзи от съотносителен и подчинителен тип (*аще бы, обаче, однаку*),

които също уреждат връзки в рамките на сложното изречение („члены“): *Аще бы врагъ мой поносилъ ми, аще и смертно что испіють елико вещиій еси* (Мразович/Mrazovich 1821: 175). *Елико множае сребролюбець иматъ, толико вещиее желаетъ онъ*. Разгръщането на глаголната синтактична структура с вмъкването на изречение в изречение е осъзнато като „внасяне на член“: *Все суть суета, глаголаетъ Соломонъ* (Мразович/Mrazovich 1821: 176, „Въ членахъ, идеже во ответъ слово, или *мысль*, чия вносится“, курсивът мой, П.Б.). Тук откриваме рядко срещано в синтактичната глава отнасяне на синтаксиса с идеята за мисълта и нейното разгръщане. Това приемаме за значим синтактичен белег на граматиката, която според целите си се стреми към падежни инструкции, но имплицитно говори за изреченията като свързващи „членове“ между словото и мисълта и внася в граматическия урок отправка към езиковата дейност.¹⁶ Подобна идея има и при обясненията на изреченията с дателен самостоятелен: *Исусу рождуся, придоша влхви* („Аще ли же действие следующего члена (изречение, бел, моя, П.Б.) не относится предидущему, то причастие купно с именемъ или местоимениемъ ему принадлежащимъ в дателенъ самостоятеленъ приходить“ (Мразович/Mrazovich 1821: 178).

От раздела с неизменяеми части сме екстрахирали следното:

VAdv: *чти прилежно*, QuN: *мало целомудрия*, AdvN: *четирижди летомъ*.

В раздела за наречието са включени посочените съчетания, както и адвербиални съотносителни двойки съюзи („наречия уподобления“, Мразович/Mrazovich 1821: 180): *яко-тако, якоже-такоже, елико-толико, егда-тогда*, които са онагледени както с прости съчинителни словосъчетания: *яко исперва, тако и ныне*, така и с т.нар. днес сложни съчинени съотносителни изречения (които „другъ другу совозносятся“): *Елико вещиій еси, толико смирайся* (Мразович/Mrazovich 1821: 181).

Предлозите са разпределени на преки и непреки. Преките предлози според падежите са:

- с един (РП: *до, изъ, съ, у, отъ, яко*; ДП: *ко, къ, яко*; ВП: *возъ, отъ, яко*; ТП: *со, съ, СП: отъ*);
- с два падежа (ВП и ТП: *над, под, пред*; ВП и СП: *во, въ, на*);
- с три падежа (РП/ВП/ТП: *в: за*; ДП/ТП/СП: *в, по*).

Непреките също могат да са с един (РП: *безъ, близъ, вне, внутрь, вмес-то, далече* и пр., общо 19, ВП: *чрезъ, сквозъ*, ТП *между*) или повече падежи.

Съюзите са назовани с генеричния термин и няма терминологично назоваване на техни класове, доколкото уреждат паратактични или хипотактични отношения между думите в изречението.

А. Съчинителни („союзи сопряжения или разделения“ и могат да свърз-

ват съществителни и глаголи – „равная наклоненія въ глаголе или равная падежи во именехъ связуютъ“ (Мразович/Мразович 1821: 185): *Азь сплю, ты же чтешь., Земля еси и пепель.*

Б. Препозитивни изречения могат да се въведат със съюзи *аще, аще ли, аще и, аще, убо, ежели*: *Аще хоцещи совершенъ быти... аще и смертно что испіють, яко тяхъ естъ царствіе небесное* (Мразович/Мразович 1821: 185).

В. Съюзите *аще бы, аще бы убо, ежели бы, дабы, небы, что бы*, „сочиняются сослагателному“ (Мразович/Мразович 1821: 185): *Аще бы врагъ поносилъ ми, претерпялъ быхъ убо.*

Г. Съюзите *еже, во еже, за еже, за еже* „многажды и внегода“ изискват инфинитив: *внегода скорбити ми.*

Д. Класът на съюзите за синтактично, но и смислово свързване на сложни изречения са представени „ради членовъ изяснения друг другу совозносятся“: *ни-ниже, аще и -обаче, хотя-однако, убо-же, не точию-но, егда-тогда, понеже-убо, аще-то.*

***

Изведените структурни схеми декодират имплицитни и експлицитни следи от осмочастието („За осемте части на речта“) и потвърждават по формален начин основната граматикографска характеристика на църковнославянските „синтаксиси“, а именно, че това са описания на падежните изисквания на частите на речта – имената и глаголите – и техните разширения. Те са упътвания предимно за правилно писане и четене с характер на инструкции, които не обясняват и не „обглеждат“ говоренето на езика (въпреки елемента „глаголати“ в дефинициите), нито механизмите на връзките му с мисленето. На места те се свеждат до механично изброяване и излагане на примери, почерпани от корпуси, които не са директно цитирани и са предмет на научни реставрации или пък са взети от практиката. (Темата за илюстративния материал в граматиките е предмет на отделно изследване.) Като цяло новобългарската синтактична граматическа традиция не може да почерпи от църковнославянските граматички модел на описание на аналитични синтактични свойства или да открие описания за механизмите на речепораздаването като синтез на изреченски структури. Те не обсъждат също така законите на мисленето и връзката им с езика.

Грамматикографски паралели

Грамматическите формализми се оказват надежден инструмент в аналитичните процедури при филогенетичното проучване на синтактичната традиция. Цели раздели в граматиките могат да бъдат редуцирани до основния запис на структурните схеми и да бъдат успоредени за нуждите на аналитичната процедура. Разполагаме с подобно екстрахиране на синтак-

тично съдържание и от граматиката на Юрий Венелин, който има ясен усет за аналитичния строеж на българския език, а разделът за синтаксис, наречен „обратопис“, е образец за академичен (съпоставителен) синтаксис. Тук вмъкваме илюстративно един пример за граматикографски паралел с приложен формален запис на синтактичните конструкции.

Примери за съчетаване на формални описния и граматикография – „екстрахиране“ на синтактичното знание, фрагмент

<i>Аврам Мразович (1821)</i>	<i>Юрий Венелин (1833–1834)</i>
Имената се свързват („сочиняются“) с личния глагол.	Phraseographia (обратопис): Verba intendendi
$N_{Nom}V$ – във падежи именителномъ $N_{Nom}V$: Павелъ благовѣтствуетъ.	V да V : Той зе да яде хляб.
VN_{Gen} – във падежи родителномъ VN_{Gen} : боюся смерти, лишаюся родителей	V да V да V : Баща ми зе да го проси, да донесе грозде
VN_{Dat} – във падежи дателномъ VN_{Dat} : работайте Господеву	$(N_{Nom}) V$ да $(N_{Acc})V$: Той стори да го храни
VN_{Acc} – във падежи винителномъ VN_{Acc} : Чти Отца твоего	$(N_{Nom}) (N_{Acc}) V$ да V : Той го стори да работи

Освен таблично и успоредено граматикографските паралели могат да се направят и сами по себе си. Като пример тук следва фрагмент от формално екстрахиране на синтактично съдържание от граматиката на Юрий Венелин. Структурните схеми следват описанието на изреченията със сложни глаголни форми, включително с негация, въпросителна, възвратна или рефлексивна клитика.

1. (PronNom) съм -л: съм видялъ

Отбелязано е отпадането на местоимения подлог, защото „съответното лице се означава от спомагателния глагол“ (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 225). Днес чрез универсалната граматика и представата за принципи и параметри наричаеме това „рго_{drop}“ – параметър в съвременния български език, тоест типологична характеристика на българското изречение е да изпуска местоимения подлог заради богатата глаголна флексия, която „копира“ информацията за изреченския субект по лице и число.

2. -л съм: видялъ съмъ

Словоредът е в изолирана употреба. Причастието е пред спомагателния глагол.

3. Neg съм -л: не съмъ видялъ

че съм -л: *чи съмъ видялъ*

Спомагателният глагол минава пред причастието при негация и „подчинителна частица“.

4. Pron_{Nom} съм -л: Азь съмъ видялъ (а не той)

Лично местоимение – то се употребява, когато „съответното лице трябва да се изтъкне“. Същото е в сила и за „простите времена“.

5. Pron_{Nom} V

6. Pron_{Nom} Q съм -л: Вие ли сте видели/ Neg Q съм -л: Не ли сте видели.

Въпросителната частица следва личното местоимение, но и отрицателната, когато тя заема мястото на личното местоимение.

7. Pron_{Nom} Pron_{Acc} съм -л: азь го съмъ видялъ

Neg Pron_{Acc} съм -л: не го съмъ видялъ

Neg Q съм Pron_{Acc} -л: не ли съм го видялъ

Pron_{Nom} Q съм Pron_{Acc} -л: азь ли съмъ го видялъ

Neg Q Pron_{Dat} съм Pron_{Acc} -л: не ми ли си го далъ

Винителният приглаголен „се разполага“ пред спомагателния глагол.

При наличие на въпросително *ли*, винителното *го* „минава пред причастието“.

Ако в изречението има приглаголен винителен и приглаголен дателен, дателният стои пред спомагателния глагол, а винителният – пред причастието.

8. Pron_{Nom} Q съм Pron_{Acc} -л: Вы ли сте го видели?

Според Юрий Венелин „Ако въпрос се изгражда без отрицателна частица *не*, тя се заменя с лично местоимение (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 226). Тук по-точно е да се каже, че изречението не може да започне с въпросителна клитика.

9. да Pron_{Acc} Neg V: да го не видишь/ да Neg Pron_{Acc} V: да не го видишь

Ако изречението започва с „подчинителна частица“, отрицателната е пред глагола или пред „глаголното местоимение“ (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 226).

10. Neg Q съм -л N_{Acc}: Не сте ли видели човека?

Neg Q съм -л N_{Dat}: Не ли сте дали човеку?

Интересно е, че тук Юрий Венелин описва разполагане след глагола на винителен и дателен падеж, които „представяват форми на съществителни имена“, което означава, че те са били запазени в езика, който е чувал.

11. Следват описания на изречения със *се* като „обяснително-глаголна частица“, като след изброените описания се изяснява, че „казаното за употребата на *се* като винителен трябва да се подразбира и за *си* като дателен“ (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 227).

VceN_{Dat}: (Той встана и)помоли *се* Богу.

да **ceV N_{Dat}:** (Той встана) да *се* помоли Богу.

да **N_{Dat}ceV:** (И стана) да ми *се* помоли, и зе да му *се* хвали.

V N_{Dat} ce: (Тога си встана и) моли ми *се*.

След тази удивително точна синтактична систематизация Юрий Венелин разсъждава върху произхода на да-конструкциите от съкратен инфинитив, прави съпоставки с гало-италиански наречия, споменава съчетанията тип *хочу писати* и прави аналогии с *I will write*, за да наблегне на новите явления в групата на „новите езици“.

Интересът на Юрий Венелин е насочен към още един езиков „обрат“, описан в този раздел – той завършва с наблюдения над поведението на многозначното местоимение *що*, което е възприето като въпросително местоимение: *Що е да ти дамъ?*, като относително местоимение: *Деца, що ти даде Богъ...?*, но и като загубен подчинителен съюз (рус. *чтоб/фр. que*), на мястото на който в български идва *да*: *Що щещъ да ти дамъ/Que veux-tu que je ti donne?/Чего хочешъ, чтоб я тебе дал, но по-добре Что тебе датъ или Чего тебе датъ.*

Разсъжденията върху тези обрати завършват с обобщението, че „краткостта на израза при наличието на пълнота в смисъла е често пъти белег на изяществото на езика“ (Венелин/Venelin 1834 [2002]: 230).

Друга граматикографска находка се открива във взаимоучителните таблици в „Болгарска граматика“ на Неофит Рилски. В основния план на граматиката няма синтаксис. При внимателен прочит имплицитен синтаксис се открива в учебната програма на Неофит Рилски: някои от взаимоучителните таблици съдържат изреченски материал¹⁷. Таблица 31 „Употребление то на-предлозите отделно и совокупно“ съдържа списък от 15 предлога и примери за тяхната свързаност „отделно“ със съществителни имена, местоимения и наречия. Например: **p N:** *отъ бога, изъ църква, въ дворотъ, съ слепихъ, надъоблаците, (о-об), подъ мышката, предъ очи те ми, при река та, ко-къ ко Господу, къ Богу, за тебе;*¹⁸ **p Pron:** *у тебе, по тебе, за тебе;* **p Adv:** *на горе, до тука.* Таблица 33 „Съществителни съ прилични те имъ прилагателни имена“ съдържа примери за атрибутивни съчетания тип **AN:** *селскіи животъ, мала Азіа, премудрий Соломонъ...*, както и инвертирани варианти **NA:** *сила ироническая, матеръ искренная, учитель искусный...* Таблица 35 „Съществителни с прилагателны и съ други съществителни и прилагателни в родителен Славенскіи падежъ“ дава примери за двойка съществителни и падежно управление на имената, например: **NN_{Gen}:** *движение воздуха, творецъ мира, парение орла...* Табли-

ци 36 и 37 „Существителни и прилагателни имена съ сществителния глагол“ съдържат по 32 примера за копулативен тип изречения, като преобладават примерите тип **NDet cop A**: *Богъ е всесиленъ, Небо то е пространно, море то е дълбоко...* Съществителното в прикопулна позиция е едно-единствено изключение сред всичките 64 примера: **NDet cop N**: *вълко е гребителъ*. Последователно във всички примери присъства инкорпорирана върху подложното име членна морфема.

Как, кога и къде се ражда експлицитен синтаксис

Наблюденията над граматиките показват как, кога и къде у нас покълва първото знание за българското изречение, което може да се нарече синтаксис (в съответствие с буквалното значение на думата – като определено подреждане или разпределение, *τάξις*, ред, разпределяне; *σύνταξι*, Syntaxis, разпределяне в известен ред). Според проучванията ни дотук Богоровата „Първичка българска граматика“ (1844) съдържа първите данни за българското изречение. Граматическите раздели са 9: за съществително име, за прилогът (члена), за прилагателното име, за местоимето, за глагольът, за наречието, за предлогът, за свързката (съюза), за средоречта (междуметията).

Страна Втора „Управа“ (Богоров/Bogorov 1844 [1988]: 95–100) съдържа в 5 страници основните синтактични понятия: 1. дефиниция на предмета на синтаксиса: „Управа са нарича в граматиката редътъ, на когото гуждамы думите, за да изявявамы свършено разумътъ си, кога говоримъ или пишемъ“; 2. дефиниция на изречението: „Съдбата, която са изявява съ думи, викаса предложение“; 3. представа за базовия строеж на изречението: „Предложението е отъ три къса: отъ подлежаще, казуемо и свързване“; 4. дефиниции за главните части на изречението: подлежащето – „нещо, за което се говори в изречението“; казуемото – „каквината, която се придава на подлежащето“; свързване – „думата, с която са известява свързванieto между подлежащето и казуемото“; 5. опит за елементарно разделяне по вид: „Подлежащето и казуемото са прости и сложни“; 6. очертани са съгласувателни механизми, които съответстват на днешния предикатив в прикопулна позиция.

Как се заражда обаче синтактичното знание? Тези млади кълнове на науката за изречението се оглеждат в „кривото огледало“ на една „удобна, ако не мързелива“ процедура на синтактичния анализ: „В българский языкъ са петъ падежа. Те са познаватъ по различни *питания*: Именителенъ, с когото именуваме нещо или *отговаряме на питаніе: кой? какво?* Родителенъ, съ когото казвамы чие бива нещото, или *отговарямы на питаніе: на кого? чий? чия? чие?* Дателенъ, съ когото давамы, или *отговарямы на питаніе: кому?, на кому?* Винителенъ, съ когото *отговарямы на питаніе: кого? де? откъде?* Звателенъ, съ когото зовемъ някого“ (Богоров/Bogorov 1844 [1988]: 11).

Богоров дава безпадежни изреченски примери от живия народен език, а въпросите остават „падежни“¹⁹, напр.:

ВП: слънцето осветлява (**кого? какво?**) земята (**NNom Vtr NNom**);

Те отидоха (**де?**) на градъ (**NNomVintr NNom**);

ДП: Аз давамъ книгата (**кому?**) на сестра си (**NNomVtrNNom p NPNom**);

РП: ступанинътъ (**на кого?**) на домътъ (**NNom p NNom**), главата (**чия?**) на човекътъ (**NNom p NNom**), къщата (**чия?**) на Стояна (**NNom p NAcc/Gen**).²⁰

Така се поставя началото и на синтактичния урок, който индоктринира несвойствени правила чрез въпросите на падежния анализ. Близо 30 години след Богоров критиките във възрожденския печат не оставят незабелязани тези преповтарящи се от граматиките „падежни обяснения“. Ето например каква остра критика получава *Начална българска граматика* на Тодор Шишков (1872): „От речъ дърво Т. Шишков направилъ петъ падежа; ето ги: И. дърво, Р. на дърво, Д. на дърво, В. дърво, З. дърво“ (Анонимен/Анонимен 1873: 3). Това е, според критика, което изправя учителите пред абсурдите на чуждите образци, осъдени остро по следния начин: „Според нас едно такова склонение имена за даскалите е губивреме, а за учениците – дрънкан е жарулекъ в празенъ лажичникъ“ (Анонимен/Анонимен 1873:3).

Заклучение

Изследователските ползи от приложениия подход идват от допълнителната обяснителна сила на свързаните граматически и граматикографски данни. Този подход беше приложен и в метамрежата от синтактични раздели в предходно изследване на дефинициите на простото изречение в корпус от 65 български граматики (Бъркалова/ Barkalova 2020) при съзнателно избягване на критико-исторически интерпретации, които могат да внесат тежестта на редукионизма. В този смисъл практиката на формализациите дава редица отговори, чиято тежест варира според спектъра на зададения въпрос. Например: един от тези въпроси се разрешава при контролните наблюдения над примерите, с които първите 20 български граматики с раздел синтаксис дефинират изречението (вж. данните в Бъркалова/Barkalova 2020). Описани формално, примерите към различните дефиниции за изречение в първите 20 граматики с раздел за синтаксис се свеждат до една и съща структурна схема с два варианта:

N cop N: *Орелът е птица, Адам бил човек. Човек е същество слабо, Бог е наш създател, Училищата са огледало на общините, Той е прилежен ученик, Босилекът е цвете.*

N cop A: *Златото не е легко, Бог е вечен, Бог ест всеведуш, Тойзи човек е добродетелен, Ти не си болен, Стоян е болен, Българските училища не са добре наредени, Тревата е зелена.*

Рядко изключение са примерите с пълнозначен глагол: **N Vf**: *Аз пиша, Слънцето свети...*

Необяснимото се състои във факта, че всяка дефиниция е различна, посочват се различни родови признаци и различни видови отлики. Това означава, че граматиките се чувстват свободни да дефинират теоретично „що е изречение“, но практическият образец (примерът) е сякаш индоктриниран „отвън“ и неизменно един и същ. Едната възможна хипотеза е за доминацията на силогистичния логически трикомпонентен модел на създението. По линия на авторитета и влиянието може да се търсят още обяснения. Кой е първият граматик, който би могъл да наложи трайно това разбиране? Нашето предположение е, че това са сторили взаимочителните Таблици 36 и 37 „Существителни и прилагателни имена съществителният глагол“ на Неофит Рилски, за които вече отбелязахме, че съдържат всяка по 32 примера за копулативен тип изречения, като преобладават примерите тип **NDet cop A**: *Богъ е всесиленъ; Небо то е пространно; Море то е дълбоко...* Приехме това за имплицитен синтаксис.

Грамматическите формализми, които използваме в проучванията си върху българската синтактична традиция, са две неща едновременно: записи на структурни схеми, както и „граматика за метаезикови цели“ (терминът е на Мозел, вж. Mosel 2006). Те се оказват надежден инструмент не само за анализ на синтактичните структури в съвременния български език, но и за филогенетичното проучване на българската граматикография.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Метафората „черна дупка“ принадлежи на белгийските учени П. Суигърс и А. Уотърс, които установяват отсъствие на синтактичен компонент в античните граматики на гръцкия и на латинския език (Swiggers, Wouters 2003).

² Comrie, Bernard, and Norval Smith. 1977. *Lingua descriptive studies: questionnaire*. *Lingua* 42: 1–72.

³ Идентифицирането на тази традиция е защитено убедително от Маринова: „Преподаването на фигурите е инкорпорирано в учебниците по граматика като *Arg maior* на Елий Донат, но и в християнската екзегеза – например в *Expositio Psalmorum* на Касиодор, която също стъпва изключително на граматически източници. Следователно всеки път когато прочетем твърдението, че средновековната реторика се ограничава до стилистичната украса (*elocutio*), всъщност регистрираме факта, че – поне до XII в. – реторичната доктрина е преподавана като част от граматиката“ (Маринова/Marinova 2013: 10).

⁴ Съществуват методологически причини за подобно размиване на синтаксиса и в църковнославянската граматическа традиция, защото познанията за учебния план на Тривиума са внасяли колебания дали дял „Словосъчинение“ от граматиката да не бъде преподаван като наука за частите на речта като части на изречението, а „сложният синтаксис“ – като реторика (красноречие, ораторско изкуство) и под формата на логика (като наука за създението, като наука за мисленето (вж. Бъркалова/Barkalova 1994). Красноречив пример от граматиката на гръцкия език

от Филип Велиев е изведен в студията на Маринова: „Някои из България учители бяха увалили юношеството в друг един лабиринт: в старославянския език, вместо българската граматика. За да изучи един ученик граматиката на Мразович, или Добровскога, и да научи изъ първо, и изъ третьо, не му требуваше по-малко време, отколкото да научи старогръцкият. Много достосмешно е, че някои учители преподаваха и Логика, и реторика. Сякоя нека помисли в какъв хаос ся намираха учебните ни заведения“ (цит. по Маринова/Marinova 2013: 50).

⁵ Тук ще цитираме встъпителната част от изследването на М. Славова: „Заниманията с антична граматика изглеждат по думите на Линзи като пътуване през *ἄβατος ἐρημία* (безкрайна пустиня), в която само понякога се натъкваш на оазис (Линзи 1916: 31). Пустинята са множеството еднотипни, суховати и често преписвани едни от други граматически трактати и коментари, а оазисите – малкото оригинални и влиятелни съчинения. Настоящата работа е опит за пътуване в тази територия, но не толкова в пространството, колкото във времето“ (Славова/Slavova 2019: 86).

⁶ Придържаме се и към установената „пътека“ на синтактичното знание от гръко-римската традиция през Западна Европа до възрожденските гръцки съставители на граматика, позовавайки се на „четливите следи“, открити в по-новото изследване на Е. Маринова: „Европейският Запад познава синтактичните теории на Дисколос главно благодарение на XVII и XVIII книга на *Ars grammatica* на Присциан (VI в.); във Византия ролята на посредник изиграва трактатът *Περὶ συντάξεως* на Максим Планудис, който обаче по-скоро превежда латинския текст на Присциан обратно на гръцки език, а две столетия по-късно византийският емигрант Теодор Газа отново преработва оригинала в IV книга на издадената през 1495 г. *Γραμματικὴ εἰσαγωγή*. Чак до 30-те години на XIX в. тази малка книжка е най-важната основа за опитите на гръцките просветители да усвоят и адаптират за нуждите на училището принципите на лингвистичните класификации на Аполоний Дисколос, и съответно неговите имплицитни идеи за езика“ (Маринова/Marinova 2013: 20). Тези модели са познати със сигурност на нашите възрожденски граматикописци, особено на онези от тях, които имат елинистично образование.

⁷ Мелетий (Максим) Смотрицки (1578?–1633) е високообразован монах, получил европейско образование, активен църковен политик. Известно време преподава славянски език в училището на манастира във Вилно и по този повод съставя своята Граматика. Тук цитираме по дигитализирано копие на факсимилното издание от 1979 г., достъпно на адрес: <<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>>. В каталога на Зографската електронна научно-изследователска библиотека към Софийския университет са налични три екземпляра: Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от края на XVIII в., Зогр. 279 (принадлежала на Мелетий Зографски), Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от края на XVIII в., Зогр. 249 (според описанието на приписката „през 1846 г. ръкописът е бил готвен за издаване в Одеса. Запазени са и печатите на цензурата в Одеса и на Зографския манастир“), Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от 1853, Зогр. 120. Въпросът за преработките на граматиката е добре проучен, а разпространението в България е доказано, което позволява тук да приемем, че българските възрожденски автори са познавали граматиката по следващи преработки и издания, чийто път няма да проследяваме (Дылевский/Dylevskii 1958; Вълчев/Valchev 2008; Маринова/Marinova 2013). Влиянието на граматиката върху офор-

мянето на руската граматическа мисъл е добре проучено. Вълчев посочва някои успоредици при следните руски автори: И. Копиевич „Руководение в грамматику“ (1706), Ф. Максимов „Грамматика славенская в кратце собранная“ (1723), М. В. Ломоносов „Российская грамматика“ (1755) (Вълчев/Valchev 2008: 59).

⁸ Вж. също и Маринова: „Така надделяващото мнение и днес е, че „латинските“ влияния у Мелетий са в частта за морфологията, а синтаксисът tota Graeca est“ (Маринова/Marinova 2013: 53). Вълчев прави по-обща формулировка, че „гръцката традиция е следвана в черковнославянските книги неотклонно и последователно до XVI в., когато в Русия биват преведени и стават известни съчиненията De octo partibus orationis ars minor (известно като Ars minor) на Донат (Aelius Donatus) и Doctrinale на Александър. От този момент в граматическите разсъждения и теории там се наблюдават две течения: „гръцко“ и „латинско“ (Вълчев/Valchev 2008: 59)

⁹ Като част на речта *различието* заслужава специално проучване в осмичната система на „части на речта“ – от появата в античните граматика, през средновековните компилации, до днес, защото може да бъде четивен ключ към установяването на авторството и езиковата принадлежност на анонимните компилатори, както и към типологията на езиковите системи, които описва. Фактът, че не във всички трактати „различие“ и „член“ са тъждествени, е забелязан от Силвия Тоскано (Toscano 1982).

¹⁰ Езиковите доктрини вж. в Георгиев/Georgiev 1987.

¹¹ Аврам Мразович (1756–1826) е един от най-авторитетните и образовани представители на сръбското Просвещение, учител, педагог, писател, преводач на Овидий, директор на Гръко-източното училище във Фюнфкирхене (дн. Печ, Унгария). Неговото „Руководство к Славенстей грамматице“ за първи път е публикувано през 1794 г. във Виена и има няколко следващи сръбски издания (Буда 1800, Буда 1821). Езикът е „славяно-сръбски“. Тук цитираме по достъпното ни копие на изданието „Руководство к славенстей грамматице исправленной во употребление славено-сербских народных училищ“ въ Будиме, 1821. То е достъпно и като дигитално копие на адрес: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/page_Flip/reader/index.php?type=publications&id=5168&m=2#page/8/mode/2up>.

¹² Макар извън фокуса на това изследване, риторическото „Руководство к славенскому красноречию во употребление любителей славянского языка. Издано Авраамом Мразовичем. Будин: В Университетской тип., 1821“ захранва темата за синтактичната традиция в църковнославянските граматика, която е слабо проучена. За нашето изследване са значими резултатите от проучването на Маринова, която доказва, че макар и малко известен и с кратко съществуване в образователното пространство, този труд на Аврам Мразович съдържа четивен възел от традиции. Извеждайки доказателства за влияния от реториката на унгарския учен Йозеф Григелй (1809), последовател на Квинтилиановата риторика *Institutio oratoria* (достъпна онлайн <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/home.html>), авторката установява следи от средновековната традиция на Седемте свободни изкуства (*septem artes liberales*) чрез концепцията за красноречие, като надреден термин, обединяващ трите изкуства: граматика, логика и реторика“ (Маринова/Marinova 2013: 59). Тези заключения са извлечени от граматикографско наблюдение над структурата на ръководството за красноречие на Мразович, който „възпроизвежда подредбата на трите дисципли-

ни в тривиум“ (Маринова/Marinova 2013: 59). Първа част (оделјак први) е озаглавена „О граматичи“, втора част (оделјак други) – „О логици (умословию)“, трета (трећи део) – „О умовању (ratiocinatio) и о доказивању (argumentatio)“ (Мразович/Mrazovich 1821 [2015]).

¹³ За разпространението вж. Маринова: „първоначално предназначено (Руководство к славенстей граматиче на Аврам Мразович, бел. моя, П.Б.) за нуждите на Семинарията в Сремски Карловци, а впоследствие ползвано от всички православни славяни на Балканите. Тази граматика държи безспорно първенство сред отпечатаните в края на XVIII в. класически учебници по църковнославянски език“ (Маринова/Marinova 2013: 50). В изследването ни са използвани и цитирани паралелно две издания: при формалните записи – Мразович 1821, достъпно като дигитално копие в електронната библиотека на Матица Сръбска, а при граматикографските описания – Мразович 1840, което ни е достъпно като физическо факсимилно копие (вж. Литература).

¹⁴ Благодаря за предложението вариант на Майя Кузова.

¹⁵ Благодаря за предложението вариант на Анастасия Тошева. Всеки нюанс и от двете предложения обогатява разбирането на тази ключова дефиниция.

¹⁶ Придържаме се към разбирането, че тя е едновременно „абсолютно индивидуална“ и „абсолютно социална“ (Младенов/Mladenov 1939: 5).

¹⁷ Таблиците цитираме по изданието: Neofit Rilski. Bolgarska grammatika 1835. Tablici 1848. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische Forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Koln Wien.

¹⁸ Същите предлози са възприети и като представки, като вторият ред примери са за „совокупно“ свързване, всъщност префигирани с тях глаголи: умолихъ, отлагъмъ и пр.

¹⁹ Богоров посочва в своя „Книжовен предговор“, че се е придържал към „Копитаровата Глаголита“, също устроена на падежен принцип. Йерней (Ерней, Вартоломей) Бартол Копитар е словенски славист, сред „бащите на славянската филология“. Kopitar, Bartholomaeus Glagolita Clozianus, i. e. Codicis Glagolitici inter suos facile antiquissimi. Vindobonae, 1836.)

²⁰ Единственият „падежен“ пример е изключение в това описание, но е доказано, че родително-винителните форми при имената за лица от м.р. все още се пазят в българския език по това време, подкрепени вероятно от фолклорната песенна и приказна традиция. Този инцидент с въвеждането на въпросите в синтактичната практика не е единичен случай в хода на граматическото знание. В изследването на М. Славова откриваме по повод на диатезата следния коментар на белгийския изследовател Лало: „Тази „удобна, ако не и мързелива дефиниция“ (Lallot 1989: 166) е създавала много главоболия както на византийските коментатори, така и на съвременните изследователи“ (Славова/Slavova 2019: 88, курсивът мой, П.Б.). Ако перифразираме, в нашия случай става въпрос за удобна, ако не мързелива процедура на синтактичния анализ, която и до днес създава главоболия на учителите по български език.

ЛИТЕРАТУРА

Анонимен 1873: *Анонимен*. За Начална българска граматика от Т. Шишков. – *Турция*, IX, 16, 1 юли.

- Богоров 1844 [1988]: *Богоров, Ив.* Първичка българска граматика. София, Наука и изкуство, 1988.
- Бъркалова 1994: *Бъркалова, П.* Българската синтактична традиция – низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. – *Съпоставително езикознание*, 2, с. 41–49.
- Бъркалова 2019: *Бъркалова, П.* Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Бъркалова 2020: *Бъркалова, П.* От най-близкия род към видовата характеристика. Наблюдения над природата и дефинирането на изречението. – *Български език. Приложение* 2020, с. 233–251.
- Венелин 1834 [2002]: *Венелин, Ю.* Граматика на днешното българско наречие. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Вълчев 2008: *Вълчев, Б.* Възрожденските граматика на българския език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Георгиев 1987: *Георгиев, Н.* Тезиси по историята на новата българска литература. – *Литературна история*, кн. 16, с. 3–27.
- Добрев 2011: *Добрев, Ив.* Изречението: диалектика и метафизика. *Ab terminis incertis*. – *Eslavistica Complutense*, 11, с. 49–71.
- Дылевский 1958: *Дылевский, Н.* Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их Возрождения. – *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 14, с. 461–473.
- Маринова 2013: *Маринова, Е.* Граматическите фигури, или за историята на една глава от възрожденските граматика на Балканите. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по класически и нови технологии. Том 106, с. 2–68.
- Мелетій Смотрицький 1619 [1979]: *Мелетій Смотрицький.* Граматика словянська. Київ, Наукова думка, 1979. <<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>> [дата на достъп 15.03.2021 г.].
- Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Ст. Попвасилев.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.
- Мразович 1821: *Мразовић, А.* Руководство к славенстей грамматике исправленной во употребление славено-сербских народных училищ. Издано трудом Авраама Мразовича. Въ Будине, Писмены Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго.
<<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5168&m=2#page/8/mode/2up>> [дата на достъп 07.07.2021 г.].
- Мразович 1840: *Мразовић, А.* Руководство к славенстей грамматике исправленной во оупотребление славено-сербских народных училищ. Издано трудом Авраама Мразовича. Въ Будине, Писмены Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго.
- Неофит Рилски 1835 [1984]: *Неофит Рилски.* Болгарска граматика. София, Наука и изкуство.

- Нимчук 1979: *Нимчук, В. В.* Предговор към Мелетий Смотрицки 1619 [1979]: Мелетий Смотрицкий. Граматика словянська. Київ, Наукова думка. <<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm>> [дата на достъп 07.07.2021 г.].
- Пенчев 1984: *Пенчев, Й.* Строеж на българското изречение. София, Наука и изкуство.
- Русинов 2000: *Русинов, Р.* История на българското езикознание. Велико Търново, Абагар.
- Славова 2019: *Славова, М.* Античната диатеза и нейните метаморфози във възрожденските граматика на българския език. – *Език и литература*, № 1–2, с. 85–118.
- Ягич 1910 [2003]: *Ягич, В.* Грамматическія разсужденія о церковно-славянскомъ языке. Грамматика и словари. Крижаничъ. Церковно-славянскій языкъ и римская пропаганда. Орфографическія попытки у западныхъ славян, ихъ грамматики и словари. – *История славянской филологии. Енциклопедія славянской филологии*. Под редакцію орд. акад. И. В. Ягича. Санктпетербург: Издательство „Индрик“, с. 23–58.
- Lallot 1989: *Lallot, J.* La grammaire de Denys le Thrace traduite et annotée. Paris.
- Mosel 2006: *Mosel, U.* Grammaticography: The art and craft of writing grammars. – In: Felix Ameka, Alan Dench & Nicholas Evans (eds.). *Catching language. The standing challenge of grammar writing*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 41.
- Neofit Rilski 1835 [1989]: *Neofit Rilski.* Bolgarska grammatika 1835. Tablici 1848. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Koln Wien.
- Swiggers, Wouters 2003: *Swiggers, P., A. Wouters* (eds.), *Syntax in Antiquity*. Orbis Supplementa, Peeters Publishers, Vol. 23, Leuven.
- Toscano 1982: *Toscano, S.* I „modi verbali“ nel trattato slavo *Sulle otto parti del discorso e le fonti greche*. <http://www.europaorientalis.it/rivista_indici.php?id=11> [дата на достъп 15.03.2021 г.].

REFERENCES

- Anonimen 1873: *Anonimen.* Za Nachalna balgarska gramatika ot T. Shishkov. – *Turtsia*, IX, 16, 1 yuli.
- Bogorov 1844 [1988]: *Bogorov, Iv.* Parvichka balgarska gramatika. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Barkalova 1994: *Barkalova, P.* Balgarskata sintaktichna traditsia – niz ot sblasatsi na filosofski i ezikovedski predstavi [The Bulgarian syntactic tradition – a chain of clashes of philosophical and linguistic ideas]. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, s. 41–49.
- Barkalova 2019: *Barkalova, P.* Balgarski sintaksis. Konfiguratsionen analiz na izrechenieto. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski“.
- Barkalova 2020: *Barkalova, P.* Ot nay-blizkiya rod kam vidovata karakteristika.

- Nablyudeniya nad prirodata i definiraneto na izrechenieto. – *Balgarski ezik. Prilozhenie* 2020, s. 233–251.
- Dobrev 2011: *Dobrev, Iv.* Izrechenieto: dialektika i metafizika. Ab terminis inceptas. – *Eslavistica Complutense*, 11, s. 49–71.
- Dylevskii 1958: *Dylevskii, N.* Grammatika Meletii Smotritskogo u bolgar v epokhu ikh Vozrozhdeniia. – *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*. T. 14, s. 461–473.
- Georgiev 1987: *Georgiev, N.* Tezisi po istoriyata na novata balgarska literatura. – *Literaturna istoriya*. 1987, kn. 16, s. 3–27.
- Jagić 1910 [2003]: *Jagić, V.* Grammaticheskiia razsuzhdeniia o tserkovno-slavianskom iazyke. Grammatiki i slovari. Krizhanich. Tserkovno-slavianskii iazyk i rimskaia propaganda. Ortograficheskiia popytki u zapadnykh slavian, ikh grammatiki i slovari. – In: *Istoriia slavyanskoi filologii. Entsiklopediia slavyanskoi filologii*. Pod redaktsiiu ord. akad. I. V. Jagicha. Sanktpeterburg: Izdatel'stvo “Indrik”, s. 23–58.
- Lallot 1989: *Lallot, J.* La grammaire de Denys le Thrace traduite et annotée. Paris.
- Marinova 2013: *Marinova, E.* Gramaticheskite figuri, ili za istoriyata na edna glava ot vazrozhdenskite gramatiki na Balkanite. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”*. Fakultet po klasicheski i novi tehnologii. Tom 106, s. 2–68.
- Meletii Smotritskii 1619 [1979]: *Meletii Smotritskii*. Gramatika slovians'ka. Kiiv, Naukova dumka <<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>> [15.03.2021 г.].
- Mladenov, Popvasilev 1939: *Mladenov, St, St. Popvasilev*. Gramatika na balgarskia ezik. Sofia, Kazanlashka dolina.
- Mosel 2006: *Mosel, U.* Grammaticography: The art and craft of writing grammars. – In: Felix Ameka, Alan Dench & Nicholas Evans (eds.). *Catching language. The standing challenge of grammar writing*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 41.
- Mrazovich 1821: *Mrazovich, A.* Rukovodstvo k slavenstej grammatitse ispravlennej vo upotreblenie slaveno-serbskih narodnyh uchilisht. Izdano trudom Avraama Mrazovicha. V Budine, Pismeny Kralevsckago Vseuchilishta Peshtanskago <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5168&m=2#page/8/mode/2up>> [07.07.2021 г.].
- Mrazovich 1840: *Mrazovich, A.* Rukovodstvo k slavenstej grammatitse ispravlenney vo oupotreblenie slaveno-serbskih narodnyh uchilisht. Izdano trudom Avraama Mrazovicha. V Budine, Pismeny Kralevsckago Vseuchilishta Peshtanskago.
- Neofit Rilski 1835 [1989]. *Neofit Rilski*. Bolgarska grammatika 1835. Tablici 1848. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Koln Wien.
- Neofit Rilski 1835 [1984]: *Neofit Rilski*. Bolgarska gramatika. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Nimchuk 1979: *Nimchuk, V.V.* Predgovor kam Meletii Smotritski 1619 [1979]: Meletii Smotritskii. Gramatika slovians'ka. Kiiv, Naukova dumka.
- Penchev 1984: *Penchev, Y.* Stroezh na balgarskoto izrechenie. Sofia, Nauka i izkustvo.

- Rusinov 2000: *Rusinov, R.* Istorija na balgarskoto ezikoznanie. Veliko Tarnovo, Abagar.
- Slavova 2019: *Slavova, M.* Antichnata diateza i neynite metamorfozi vav vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik. – *Ezik i literatura*, № 1–2, s. 85–118.
- Swiggers, Wouters 2003: *Swiggers, P., A. Wouters*, (eds.), *Syntax in Antiquity. Orbis Supplementa*, Peeters Publishers 2003, Vol. 23, Leuven.
- Toscano 1982: *Toscano, S.* I “modi verbali” nel trattato slavo *Sulle otto parti del discorso e le fonti greche* <http://www.europaorientalis.it/rivista_indici.php?id=11> [15.03.2021 г.].
- Valchev 2008: *Valchev, B.* Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Venelin 1834 [2002]: *Venelin, Y.* Gramatika na dneshnoto balgarsko narechie. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

✉ Доц. д.ф.н. Петя Бъркалова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Катедра по български език
ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив, България

✉ Assoc. Prof. Petya Barkalova, DSc
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
Bulgarian Language Department
24, Tsar Asen St., 4000 Plovdiv, Bulgaria

Публикувано: 20 септември 2021

Published: 20 September 2021